

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340:3.071.5/55+325.52(477.61)

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2024.4.1>

А. С. Беніцький

кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ТА ПРАВОВИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У ХІХ СТОЛІТТІ НА ЛУГАНЩИНІ

В роботі встановлено причини, які обумовили утворення військових поселень на початку ХІХ століття в Україні. Проаналізовано вплив аракчеєвських реформ на уклад українських громад, які переходили під юрисдикцію військового відомства. Названо фактори, що спонукали військових поселенців до скоєння актів непокори, які іноді переходили у відкритті повстання проти військового командування та уряду. Встановлено правові наслідки для військових поселенців-втікачів.

Зазначено, що на Луганщині у 1820-х рр. було організовано військові поселення. У 1837 р. на території Куп'янського та Старобільського повітів Харківської губернії було утворено 4 округи Українського військового поселення, де розміщувалися Катеринославський, Астраханський, Глухівський та Псковський кірасирські полки.

Звернено увагу на етапи реформування військових поселень протягом їх існування. Встановлено адміністративно-територіальні перетворення, які проходили у військових поселеннях кірасирських полків. Проаналізовано правовий стан населення, що опинилось під владою військового командування й було зобов'язане нести військові повинності.

Звернено увагу на особливості застосування на території військових поселень військового законодавства. Визначено структуру органів управління у 1-му – 4-му округах Українського військового поселення. З'ясовано передумови ліквідації інституту військових поселень. Розглянуто правовий статус «південних поселенців» після скасування у 1850-х рр. військових поселенців на території України та наслідки їх прирівнювання до удільних селян.

Ключові слова: військові поселення, правовий статус, повстання, військове законодавство, Старобільський повіт, Куп'янський повіт, південні поселенці.

Постановка проблеми. На початку ХІХ століття уряд вирішив створити систему військових поселень для кавалерійських та піхотних частин. Ідеологом утворення військових поселень був голова департаменту військових справ Державної ради Російської імперії генерал Аракчеєв. Він же був начальником військових поселень. Більшість кавалерійських військових поселень були розміщені на території України в Київській, Подільській, Херсонській та Слобідсько-Українській губерніях. В народі за такими поселеннями закріпилася назва «аракчеєвські поселення». Запровадження аракчеєвських реформ супроводжувалось активним супроти-

вом з боку населення. Проте уряд силою встановлював військові поселення, а активних його учасників жорстоко карав.

Протягом існування кірасирських військових поселень було проведено адміністративно-територіальні зміни у Куп'янському та Старобільському повітах Харківської губернії. На населення, яке було переведено у стан військових поселенців, уряд накладав відповідні військові повинності, зобов'язував формувати поселенці полки та утримувати їх у своїх оселях. Все це впливало на внутрішній уклад колишніх козацьких, однодвірських та селянських громад, де було утворено військові поселення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженням військових поселень на територіях України у XIX ст. займалися такі автори, як С. І. Бучаста, Р.О. Литвиненко, Б. В. Луговий, С. В. Потрашкова, О.Ю. Паталах, В.Л. Цубенко, К.М. Ячменихін та ін. Проте, в їхніх працях різні погляди щодо причин та факторів, що спонукали уряд започаткувати на території Харківської губернії кірасирських військових поселень. Поза увагою в літературі залишились питання адміністративного-територіального та правового устрою 1-го – 4-го округів Українських військових поселень в Куп'янському та Старобільському повітах Харківської губернії.

Мета статті. Визначити етапи формування українських військових поселень на території Луганського краю. З'ясувати фактори, які обумовили організацію кірасирських військових поселень та їх реформування протягом першої половини XIX ст. Встановити особливості адміністративно-територіального устрою 1-го – 4-го округів Українських військових поселень, утворення на їхніх територіях військових установ, кантоністських шкіл тощо. Проаналізувати причини виникнення повстань та актів непокорі військовій адміністрації з боку військових поселенців кірасирських полків. Зазначити, які правові документи Російської імперії використовувались у військових поселених округах, що розміщувались у Куп'янському та Старобільському повітах Харківської губернії. Встановити значущість полкових адміністративних центрів. Визначити правовий статус військових поселенців в період існування 1-го – 4-го округів Українських військових поселень, а також після переведення їх наприкінці 1850-х рр. у стан «південних поселенців».

Виклад основного матеріалу. Перші «аракчєєвські» кавалерійські поселення в Україні виникли у 1817 р. на території Слобідсько-Української губернії в Зміївському та Вовчанському повітах [1, с. 179–180]. Вони були запроваджені на землях чугуївських козаків, які на той час формували Чугуївський уланський полк. У 1808 р. Чугуївське козацьке військо було ліквідовано, а Чугуївський козацький регулярний полк реорганізовано в Чугуївський уланський полк [2, с. 530]. У грудні 1817 р. на землях чугуївських козаків було утворено військові поселення Чугуївського уланського полку, а місцеве населення переведено в статус військових поселенців [3, с. 943–944].

Наступний етап формування військових поселень в Україні торкнувся бузького коза-

цтва. У жовтні 1817 р. бузькі козацькі полки було реорганізовано у 1-й, 2-й, 3-й та 4-й уланські полки, які увійшли до складу новоутвореної Бузької уланської дивізії [4, с. 793]. В Херсонській губернії утворено військові поселення для цих полків.

Чугуївське та бузьке козацьке населення з моменту започаткування військових поселень та переведення їх у стан військових поселенців вчиняли акти непокорі щодо запровадження військових повинностей. У 1817 р. та 1818 р. на землях бузьких козаків спалахнули повстання, які були жорстоко придушені урядовими військами. У 1819 р. військові поселенці – колишні чугуївські козаки у Зміївському повіті підняли повстання, до якого приєдналися також поселенці інших військових поселень уланських полків (Таганрозький та ін.). Протягом декількох місяців чугуївці відмовлялись виконувати урядові накази, але повстання було придушено. Більше тисячі осіб було заарештовано, а активним його учасником військовим судом винесено смертний вирок, який було замінено «прогнанням крізь стрій». Внаслідок катувань шпіцрутенами багато із них було покалічено або померло.

Після придушення польського повстання у 1836 р. військові поселення виникли також у Київській та Подільській губерніях [5, с. 262]. Там було утворено 5 округів військових поселень, де розміщувались полки легкої кавалерії (4 гусарські та 4 уланські полки), кінно-артилерійська дивізія та Донські козацькі артилерійські батареї.

Причин виникнення інституту військових поселень було декілька. По-перше, російський уряд перекладав тягар утримання військових частин на населення «аракчєєвських» поселень. Як зазначав О.С. Кузьмука, прагнення уряду «заощадити» на армії змусило його звернутися до системи військових поселень [6, с. 2]. У військових округах на «квартирах» поселенців перебували військові частини. Поселенці вимушені були працювати задля забезпечення полків, які були закріплені за округами.

По-друге, уряд мав намір перевести військових поселенців у військовий стан, на кшталт козацького населення, яке протягом свого існування у Російській імперії залучалось у всіх війнах. Як показувала практика використання козацьких військ, російська армія отримувала боекратне населення, яке з малоліття навчалось військовій науці. У військових округах підготовка військових була організована через

систему кантоністських шкіл. Діти військових поселенців, а особливо ті, хто був сиротами, фактично ставали заручниками аракчеєвської системи. Для них практично не існувало іншої альтернативної професії, окрім військової.

Завдяки перетворенню нащадків українського козацтва у військових поселенців уряд отримував боєздатні військові формування для різних родів військ, а саме: кавалерії (легкої та важкої), піхоти, артилерії та ін.

По-третє, протягом першої половини XIX ст. в Україні було організовано декілька кавалерійських округів військових поселень, зокрема в Харківській губернії утворено 1-й – 8-й округи військових поселень; у Херсонській губернії – 1-й – 3-й округи військових поселень; у Київській та Подільській губерніях – 1-й – 5-й округи військових поселень (в Київській губернії – 1-й – 2-й округи, а у Подільській губернії – 3-й – 5-й округи). Розміщення в Україні військових поселень давало можливість російському уряду тримати на своїх південних та західних кордонах поблизу Османської імперії, Австрії та Пруссії великий контингент військ. Крім того, наявність армійських частин в Україні та поблизу «непокоїмих» регіонів Російської імперії надавало можливість російській владі своєчасно запобігати протиурядовим повстанням, які в першій половині XIX ст. були на території України, колишньої Річі Посполитої, на Кавказі та ін.

По-четверте, наявність військових поселень створювало умови для їхнього мобільного розгортання, включення до кадрових армійських частин, пересування до кордонів тощо. У військових поселених округах урядом було організовано формування резервних та запасних частин для поповнення діючої армії, особливо під час ведення Російською імперією війн.

Виокремлення земель для облаштування військових поселень в Україні займалась Межова комісія. 6 квітня 1817 р. урядом була утворена Особлива Межова комісія в Слобідсько-Українській губернії для розмежування поміщицьких земель в окрузі військових поселень [7, с. 180–180]. 7 березня 1824 р. була затверджена в Слобідсько-Українській губернії Межова комісія для розміщення Катеринославського, Астраханського, Глухівського та Псковського кірасирських полків 2-ї кірасирської дивізії, яка проіснувала аж до 31 січня 1842 р. [8, с. 204]. В цю Межову комісію увійшли депутати від Куп'янського, Ізюмського та Старобільського повітів, де планувалося облаштування військових поселень.

У зв'язку з необхідністю виокремлення земель для утворення військових поселених округів уряд провів територіальний розподіл в губерніях. Так, у 1825 р. Старобільський повіт був виокремлений зі складу Воронізької губернії і включений до складу Слобідсько-Української губернії, де організовувались військові поселення. Так, ще у 1821 році урядом було визначено в Слобідсько-Українській губернії розмістити 2-у кірасирську дивізію, до складу якої входили Катеринославський, Астраханський, Глухівський та Псковський кірасирські полки. Ці полки було розміщено у Куп'янському та Старобільському повітах. 2 листопада 1821 р. в містя, які надавались для поселення Катеринославського, Глухівського, Астраханського та Псковського кірасирських полків, із складу кожного полку було направлено два ескадрони (зведений ескадрон) та один запасний ескадрон [9, с. 288, 305–306].

У межах сучасної Луганської області кавалерійські військові поселення 2-ї кірасирської дивізії були в населених пунктах Сватівського, Кремінського, Новопсковського, Троїцького, Білокуракінського, Новоайдарського та Старобільського районів. Назва округів військових поселень кірасирських полків протягом їх існування на теренах сучасної Луганської області періодично змінювалась.

У 1825 році було утворено округи військових поселень 2-ї кірасирської дивізії, а саме: округ Катеринославського кірасирського полку, округ Астраханського кірасирського полку, округ Псковського кірасирського полку та округ Глухівського кірасирського полку.

16 лютого 1825 р. для Катеринославського кірасирського полку було призначено поселення Куп'янського та Старобільського повітів Слобідсько-Української губернії. Центр військових поселень Катеринославського кірасирського полку розміщувався у слободі Сватова Лучка [10, с. 85]. У 1832 р. сл. Сватова Лучка була перейменована на сл. Ново-Катеринослав (Новий Катеринослав) [6, с. 10].

У 1825 році центром округу військових поселень Глухівського кірасирського полку була слобода Кабаньє. До складу військових поселень була включена частина населених пунктів Куп'янського та Старобільського повітів. 17 листопада 1828 р. слобода Містки із хуторами була передана до округу військового поселення Астраханського кірасирського полку. До складу округу військового поселення Глухівського кірасирського полку було передано

населені пункти, які складали округ військового поселення Псковського кірасирського полку [9, с. 298]. У 1829 р. центром округу військових поселень Глухівського кірасирського полку стала слобода Кремінна [10, с. 15, 89], яка у 1830 р. була перейменована на сл. Ново-Глухів (Новоглухів).

У 1825 році центром округу військових поселень Астраханського кірасирського полку була слобода Новотроїцька (Нова Троїцька, Ново-Троїцька), перейменована у 1830 році на сл. Нова-Астрахань [10, с. 25, 93]. 18 лютого 1825 р. до складу округу Астраханського кірасирського полку було включено частину населених пунктів Старобільського повіту.

Протягом 1825–1828 рр. центром округу військових поселень Псковського кірасирського полку 2-ї кірасирської дивізії була слобода Кремінна. До складу військових поселень округу Псковського кірасирського полку було включено частину населених пунктів Старобільського, Куп'янського та Ізюмського повітів. Зі складу Ізюмського повіту до округу військових поселень було передано: слободи Лиман, Попівка з хуторами. Із складу Куп'янського повіту до округу військових поселень було передано однодворчеські слободи Краснянська, Сухарева, Торська, Ямполовка, Терни з хуторами, а також сл. Кремінна. 17 листопада 1828 р. населені пункти військових поселень Псковського кірасирського полку передали до складу Глухівського кірасирського полку [9, с. 298, 317], для Псковського кірасирського полку була виокремлена нова територія, яка розміщувалась на берегах річки Айдар Старобільського повіту. Штаб округу військових поселень Псковського кірасирського полку передислокували у слободу Новозакам'янка (Закам'янка, Ново-Закам'янка), яка у 1833 р. була перейменована на сл. Ново-Псков (Новопсков) [10, с. 35, 97].

Селян, які мешкали у військових поселених округах кірасирських полків, було переведено у стан військових обивателів. Для них обов'язковою стала військова присяга. Населення військових поселень складали: рядові, військові поселенці, помічники, господарі, не господарі, кантоністи, діти військових поселенців, солдатські діти, солдатки, вдови та ін.

На території Старобільського повіту, де було розміщено 3–4-й округи військових поселень (Астраханський та Псковський кірасирські полки), існувало чотири казенних кінних заводи (Деркульський, Стрілецький, Лимарівський та Ново-Олександрівський). На Деркульському

кінному заводі займались вирощуванням важкої породи коней для кірасирських полків, а на Лимарівському кінному заводі спеціалізувалися на вирощуванні упряжних коней, які використовували для кінно-артилерійських бригад [11, с. 55–56].

З моменту виникнення на території Слобідської України військових поселень нащадки слобідських козаків негативно сприйняли свій новий статус військових поселенців. Запровадження повинностей, які були пов'язані із забезпеченням кавалерійських частин та знаходженням на правах військових, вносили певний дисонанс в побут місцевого населення. Волелюбний уклад козацького населення Слобожанщини не вписувався в нові реалії, які їм нав'язував російський уряд. У військових поселеннях періодично спалахували повстання. Ті, хто був незадоволений статусом військового поселенця, здійснювали втечі з військових округів [12, с. 112–113].

На втікачів з військових поселень розповсюджувалось військово законодавство Російської імперії. Так, у 1843 р. в Області Війська Донського були затримані чотири військових поселенці з 4-го округу 1 волості Українського військового поселення. Військовим судом при штабі 4-го поселеного кавалерійського округу їх було притягнуто до відповідальності за військовий злочин за ч. 5 ст. 567 Кн. 4 Військового Кримінального Уставу. Крім того, затриманим ставилось в провину скоєння підробки документів, які останні використовували, щоб набути статус козачого стану у Донському війську. Затримані були засуджені до тілесних покарань шпіцрутенями [13, с. 113–114].

Насильство до військовослужбовців серед вищих чинів було звичайною практикою тих часів. М.А. Кретчмер залишив спогади про часи проходження своєї служби у 1837–1841 рр. в слободі Сватова Лучка (сл. Ново-Катеринослав) на посаді кантоніста, а потім рядового Катеринославського кірасирського полку, в яких він продемонстрував побут та режим служби, що панував у військових поселеннях тієї доби. Він згадував випадок, коли військовослужбовці Катеринославського кірасирського полку не витримали постійних знущань та побиття з боку свого командира і спробували донести це окружному начальству. За спогадами М.А. Кретчмера, за таке «свавілля» військових, що прийшли скаржитись, жорстоко покарали, багато хто не витримав езекуції та помер: «Не дай Бог жодній хрещеній людині бачити що-не»

будь подібне, а не тільки відчувати. Це була не екзекуція, а просто бійня» [14, с. 372–373].

О. Бородавкіна у другій половині XIX ст. згадувала про те, що мешканці військової слободи Кам'янка пам'ятали, як над ними знущались чиновники військових поселень: «Усі жителі були кірасирами, і особливо пам'ятають пана Сугака, (полковник Псковського кірасирського полку – прим. автор.) який, за розповідями, був чоловік злий, часто вживав у покарання різки, за що його називали мучителем» [15, с. 96].

26 серпня 1829 р. була проведена реорганізація кірасирських полків 2-ї кірасирської дивізії [16, с. 609]. Відповідно до Положення «Про переформування полків у другій кірасирській дивізії та у резервних ескадронах в округах військового поселення» 1829 року, у військових поселеннях повинні були розміщуватись п'ятий, шостий та піший ескадрони кожного полку 2-ї кірасирської дивізії. Ці ескадрони знаходились у підпорядкуванні начальника військового поселення 2-ї кірасирської дивізії [16, с. 609–611]. 26 вересня 1829 р. 2-а кірасирська дивізія була включена до Окремого корпусу військових поселень, а 21 березня 1833 р. вона була перейменована у 1-у кірасирську дивізію. Штаб 2-ї кірасирської дивізії (з 1833 р. 1-ї кірасирської дивізії) дислокувався в сл. Сватова Лучка (Ново-Катеринослав), там, де знаходився штаб Катеринославського кірасирського полку. На території кірасирських військових поселень була розміщена кінно-артилерійська легка бригада [10, с. 19, 22] та ін.

Усі військові поселення підпорядковувались Особому штабу поселених військ (1821–1826 рр.), Головному штабу по військовим поселенням (1826–1832 рр.), Департаменту військових поселень Військового міністерства (1832–1857 рр.).

Згідно з урядовим указом «Про перетворення управління округів військового поселення кавалерії» від 8 серпня 1836 р. була проведена реформа в управлінні округами військових поселень. Діюча кавалерія була виокремлена від округів військових поселень. Це було зроблено для зручності в управлінні строювих частин та військових поселень. Військові округи вже не підпорядковувалися бригадним командирам та начальникам дивізій. Округи військових поселень переходили у підпорядкування корпусних командирів. Комітети полкових управлінь в кожному окрузі військових поселень кавалерії повинні були йменуватися Окружними Комітетами з відповідною нумерацією округу

[17, с. 870–871]. Військові поселення кірасирських полків було перейменовано на 1-й – 4-й округи Українського військового поселення, де 1-й округ включав поселенців Катеринославського кірасирського полку; 2-й округ – поселенців Глухівського кірасирського полку; 3-й округ – поселенців Астраханського кірасирського полку; 4-й округ – поселенців Псковського кірасирського полку [18, с. 8–9]. Із військових поселень уланських полків (Чугуївський, Таганрозький, Серпуховський та Борисоглебський (3 уланська дивізія)) у Вовчанському та Зміївському повітах було утворено 5–8-ий округи Українських військових поселень.

Військові поселені округи було поділено на поселені ескадрони, а потім на волості. В кожному поселеному округу був свій командир, якому підпорядковувались командири поселених ескадронів, що на початок 1852 р. йменувались волосними начальниками.

Адміністрація військових поселень була зобов'язана підтримувати боєздатність кірасирських полків. Для цього необхідно було створювати та забезпечувати господарство в поселеннях військових округів. Військові поселенці там займались землеробством, тваринництвом, конярством, садівництвом, шовківництвом та ін. На території Глухівського кірасирського полку близько полкової слободи Кремінна (Ново-Глухів) поселенці займалися лісонасаджуванням сосни [19]. Лісна стража охороняла лісні угіддя, які існували у військових округах. У військовій слободі Сватова Лучка (Новий Катеринослав) був окружний лісничий [10, с. 87–88].

Військові інженери здійснювали будівничі роботи у кірасирських військових поселеннях, займалися підтриманням належного стану військових об'єктів в окрузі та ін. Цікаво зазначити, що з 1827 р. з Луганського гірничого ливарного заводу були направлені експедиції гірничих інженерів до Харківської губернії з метою розвідки будівельних матеріалів для облаштування там військових поселень. Було організовано ломку бутових та будівельних каменів, випалення вапна, обробка цегельних глин тощо [20, с. 85].

У 1836 році в 1-му – 4-му округах Українського військового поселення були утворені кантоністські (ланкастерські) школи та навчальні ескадрони школи кантоністів, які діяли до 1856 р. У кантоністські школи приймалися солдатські діти віком від 10 до 16 років. Допускався також прийом дітей збіднілих дворян та офіцерів. Діти кріпаків до кантоністських шкіл не приймалися.

Освіту у вказаних округах кантоністи здобували в полкових слободах, а навчальні ескадрони розміщувались у військових окружних поселеннях (сл. Новокрасна, сл. Нижня Дуванка, сл. Поповка (на річці Красна), сл. Шульгинка, сл. Осинове, сл. Білолуцька та ін.) [21, с. 8, 12, 15; 10, с. 23, 29, 33, 42–43, 87–100]. Кантоністи за своїм правовим статусом були прирівняні до військових. Звичайною практикою була передача кантоністів, здебільше сиріт, на виховання до військових поселенців. Крім того, у полкових слободах 1-го – 4-го округів Українського військового поселення були школи трубачів, а у сл. Тарасівка 1-го округу Українських військових поселень існувала школа для дітей військових поселенців [10, с. 13, 33, 42, 100].

Впродовж 1825–1832 рр. у військових поселеннях не передбачалося здійснення рекрутського набору. Лише з 1 січня 1833 р. відповідно до наказу «Про запровадження рекрутського набору в округах Військових кавалерійських поселень» рекрутська повинність була відновлена. Цим Положенням діти військових поселенців, які вважались кантоністами, залишалися в своїх сім'ях та отримували статус військових поселенців. Замість існуючого правила призначення людей на службу із округів кавалерійських військових поселень, запроваджувалися рекрутські набори [22, с. 1].

1 лютого 1850 р. відбулися зміни у військових поселеннях кавалерії [23, с. 99–100]. Було введено нові штати в Українських військових поселеннях кавалерії. Встановлювались штати стройових та нестройових чинів корпусного управління кавалерійського корпусу, які розміщувалися в округах військових поселень. Управління округів здійснювалось корпусними командирами округів, які були підпорядковані інспектору резервної кавалерії. Вводилась посада начальника восьми округів Українських військових поселень. У корпусному штабі вводилися посади чиновників, які повинні були займатися управлінням військових поселень. Такі ж самі посади із управління вводилися в окружних штабах військових поселень.

Напередодні відміни кріпосного права російським урядом було прийнято рішення про скасування системи військових поселень. Так, у листопаді 1856 р. було утворено Комітет з перетворення військових поселень кавалерії. 4 червня 1857 р. було затверджено Положення про нове влаштування військових поселень кавалерії [24, с. 471–475]. Цим Положенням було передбачено три етапи перетворення вій-

ськових поселень. Перший етап повинен був проходити у період з 4 червня 1857 р. по 1 січня 1858 р. Другий етап мав відбутися з 1 січня 1858 р. по 1 січня 1859 р. Третій етап планувався з 1 січня 1858 р. й до спеціального розпорядження російського уряду.

З 1 січня 1858 р. військові поселення кавалерії отримали назву Південних поселень. У залежності від того, де знаходились військові поселенці округи, Південні поселення поділялися на три частини: Києво-Подільську, Харківську та Херсонську. Харківська частина Південних поселень утворювалася із колишніх восьми округів Українських військових поселень. Харківські військові поселення було поділено на два округи. До 1-го округу Харківських військових поселень увійшли колишні 1-й – 4-й округи Українських військових поселень. Цікаво зазначити, що після ліквідації військових поселенців округів в Україні, колишніх військових поселенців у другій половині XIX ст. в документах йменували «південними поселенцями». Поділ поселенських округів на волості залишався, як це було раніше. 1-й округ Харківських військових поселень було поділено на дванадцять волостей. Кожна із волостей була поділена на сільські громади в залежності від кількості селищ, які були приписані до неї.

Головний начальник Південних поселень із управлінням розміщувався в м. Єлизаветграді. Губернський начальник Харківських Південних поселень знаходився в м. Чугуєві. Начальник разом з управлінням 1-го округу Харківських Південних поселень знаходився в сл. Ново-Катеринослав (сл. Сватова Лучка) [24, с. 471–475].

Військових поселенців за правовим статусом було прирівняно до удільних селян. Відповідно до ст. 40 Положення від 4 червня 1857 р. військові поселенці Південних поселень отримали права, раніше закріплені за селянами – колишніми пашенними солдатами військових поселень у Новгородській, Вітебській та Могилевській губерніях – сенатським указом від 1 травня 1857 р. [25, с. 348–349]. Військовим поселенцям було надано права сільських обивателів з торгівлі, промислів та казенних підприємств. Вони мали право переходити у стан міщанства, купецтва тощо.

Суперечки та тяжби військових поселенців з речових прав та договорів підлягали розгляду місцевого начальства та загальних судових міст. Якщо спір не було вирішено, його розгляд передавався до волосної розправи, яка розглядалася як перша ступінь домашнього суду

поселенців. Кримінальні справи за вчинення злочинів мали розглядатися лише загальними поліцейськими та судовими місцями відповідно до передбаченого для цього порядку.

Поселенці повинні були сплачувати поземельний податок з кожної десятини землі сільської громади. Для стягнення поземельної податі округи Південних поселень було поділено на три розряди в залежності від якості землі, якою володіють поселенці, а також відповідно до місцевих вигід, якими користуються поселенці. 1-й округ Харківських поселень було віднесено до третього або нижчого розряду.

Реформа щодо військових поселень, що розміщувались в Україні, розпочата 4 червня 1857 р., була завершена 28 вересня 1866 р., коли скасували Управління Південними поселеннями в Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях [26, с. 56]. Колишні військові населені пункти переходили під юрисдикцію загальних губернських та повітових управлінь.

Населені пункти колишніх Катеринославського та Глухівського кірасирських полків було включено до складу Куп'янського повіту Харківської губернії, які на початок ХХ ст. були у складі Нижньо-Дуванської, Сватово-Лучської, Тарасівської, Кабанської, Кременської та Терновської волостей [27, с. 189–190]. Населені пункти колишніх Астраханського та Псковського кірасирських полків було включено до складу Старобільського повіту Харківської губернії, які на початок ХХ ст. були у складі Ново-Астраханської, Боровеньковської, Боровської, Мостовської, Новоборовської, Шульгинської, Білолуцької, Ново-Росошанської, Каменської та Песчанської волостей [27, с. 190].

Висновки. На теренах України військові поселення виникли в Слобідсько-Українській, Херсонській, Київській та Подільській губерніях. Встановлено, що запровадження «аракчєєвських» реформ в землях, де мешкало козацьке населення та однодворці, вплинуло на їх волелюбний уклад життя, примусило нести тягар армійських військових повинностей, що обумовило череду актів непокори, а подекуди й повстання, які жорстоко придушувались урядовими військами.

Виокремлено причини утворення військових поселень на теренах України, серед яких було бажання російської влади знизити затрати на забезпечення армії; використовувати військових поселенців для формування та поповнення

кавалерії боєздатним та досвідченим у військовій справі населенням; утримувати близько південних та західних кордонів військові формування; стримувати народні бунти у «неспокійних» регіонів Російської імперії; організувати резервні та запасні військові частини для поповнення кадрової армії та ін.

Зазначено, що на території Луганського краю у 1820-х рр. було розміщено на поселення Катеринославський, Астраханський, Глухівський та Псковський кірасирські полки 2-ї кірасирської дивізії. У 1837 р. із цих поселень, які розміщувались у Куп'янському та Старобільському повітах Харківської губернії, було утворено 1-й – 4-й округи Українського військового поселення. В перші роки розселення кірасирських полків уряд змінював їхню дислокацію. Протягом існування у Куп'янському та Старобільському повітах військових поселень уряд здійснював адміністративно-територіальні перетворення; визначав полкові центри (округи); встановлював перелік осель, яким належало бути під владою військового командування та ін. Зазначено, що у 1830-х рр. відбулось перейменування населених пунктів, де розміщувались штаби поселених кірасирських полків, в залежності від назви останніх.

Впродовж 1857–1865 років відбувалось скасування інституту військових поселень і переведення військових поселенців у стан «південних» поселенців та наділення їх певними правами. Даний процес за часом збігся із реформами щодо ліквідації кріпосного права в Російській імперії та земельними реформами.

Список використаної літератури:

1. О назначении некоторых казенных селений в сей губернии для военного поселения кавалерии (6 апреля 1817 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е.* (1649–1825). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1817. Т. XXXIV. № 26772. С. 179–180.
2. О именовании Чугуевского казачьяго регулярного полка Чугуевским Уланским (18 августа 1808 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е.* Том XXX. 1808–1809. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 23232. С. 530.
3. Грамота Чугуевскому уланскому полку и поселенцам, назначаемых в округ онаго (19 декабря 1817 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е.* Том XXXIV. 1817. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 27192. С. 943–945.
4. О сформировании Бугской уланской дивизии (8 октября 1817 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е.* Том XXXIV (1817). СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 27081. С. 793–794.

5. Положення об управленні іменнями воєнного ведомства в Київській і Подольській губерніях (27 квітня 1837 р.). *ПСЗРИ*. Собр. 2-е (1825–1881). Том XII. 1837. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1838. № 10178. С. 262–279.
6. Штаб 1-го кавалерійського округу Українського військового поселення, сл. Сватова Лучка Куп'янського повіту Слобідсько-Української, з 1835 р. – Харківської губернії. ЦДІАК України. Фонд 1325. Опис 2. 1816–1860 рр. 40 с. [Електронний ресурс]. Сайт : «ЦДІАК України». URL : <http://surl.li/ejbsc>.
7. Об учреждении особой Межевой Комиссии в Слободско-Украинской губернии размежевания земель помещичьих, замыкающихся в округах Военного поселения (6 апреля 1817 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. (1649–1825). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1817. Т. XXXIV. № 26773. С. 180–180.
8. Об учреждении в Слободско-Украинской губернии Межевой Комиссии для округов, предполагаемого в одной губернии военного поселения 2 Кирасирской дивизии, для вымежевания помещичьих владений, в середине избранных округов находящихся (7 марта 1824 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. (1649–1825). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1817. Т. XXXIX. 1824. № 29830. С. 204.
9. Хроника российской императорской армии, составленная по высочайшему повелению : в 7-и частях. Ч. V / под ред. А. В. Висковатова. СПб. : Воен. тип., 1852. 460 с.
10. Атлас статистический округов Украинского военного поселения. [б. м.], 1852. 118, [1] с. : карт., план.
11. Памятная книжка по государственному коннозаводству Министерства государственных имуществ 1854. СПб. 1854. 77 с.
12. Документ № 1 «Про розшук на Землях Війська Донського військових поселенців – утікачів. 1827 р.». *Цубенко В. Втечі військових поселенців у козацькі війська в першій половині XIX ст. (за матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ). Чорноморська минувшина*. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України : Зб. наук. пр. Вип. 6, 2011. С. 112–113.
13. Документ № 2 «Про затримання утікачів військових поселенців, які перебували на Землях Донського та Чорноморського козацьких військ. 1843». *Цубенко В. Втечі військових поселенців у козацькі війська в першій половині XIX ст. (за матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ). Чорноморська минувшина*. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України : Зб. наук. пр. Вип. 6, 2011. С. 113–114.
14. Кретчмер М. А. Воспоминания. Гл. VII, VIII. *Исторический вестник : историко-литературный журнал*. Т. 32 : май, 1888. С. 361–380.
15. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. Изд. Харьк. губерн. статист. комитета. Т. 1. Харьков : Тип. губ. правл., 1898. 1013 с.
16. Положение о переформировании полков по второй Кирасирской Дивизии и по резервным эскадронам в Округах Военного Поселения (26 августа 1829 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 2-е (1825–1881). Том IV. 1829. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 3110. С. 609–611.
17. О переобразовании управления округов военного поселения кавалерии (8 августа 1836 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 2-е (1825–1881). Т. XI. 1836. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1837. № 9465. С. 870–871.
18. Росписание 52-х резервных и 52-х запасных по губерниям армейских эскадронов (6 декабря 1846 г.), приказ военного министра № 183. *Новыя росписанія запасной кавалеріи и артиллеріи высочайше утвержденныя 6-го декабря 1846 года*. СПб. : Воен. тип. 1856. С. 8–9.
19. Каленюк С. Північно-Донецький лісфонд. [Електронний ресурс]. Сайт : «Северодонецьк online». URL : <http://surl.li/donzk>.
20. Борисяк Н. Д. Местонахождения железных руд в Харьковской губернии. *Памятная книжка Харьковской губернии, на 1868 год / Сост. Я. Голяховским*. Х., 1868. С. 81–98.
21. Атлас статистический округов Украинского военного поселения за 1837 год. [1838], [б. м.]. 17 с.
22. Об учреждении рекрутского набора в округах военного поселения кавалерии (1 января 1833 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1833. Т. VIII. № 5877. С. 1.
23. О изменении в управлении военного поселения кавалерии (1 февраля 1850 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 2-е (1825–1881). Т. XXV. 1850. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1851. № 23895. С. 99–100.
24. Положение о новом устройстве военных поселений кавалерии (4 июня 1857 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 2-е (1825–1881). Т. XXXII. 1857. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1858. № 31920. С. 471–493.
25. О подчинении округов пахотных солдат в Новгородской, Витебской и Могилевской губерниях по административной, хозяйственной и судебной частям, действующим по удельному ведомству постановлениям (1 мая 1857 г.).

- ПСЗРИ*. Собр. 2-е (1825–1881). Т. XXXII. 1857. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1858. № 31781. С. 348–349.
26. О упразднении Управлений южными поселениями (28 сентября 1866 р.). *ПСЗРИ*. Собрание второе (1825–1881). Т. XLI. 1866. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1868. № 43677. С. 56–57.
27. Волостные, станичные, сельские, гминные правления и управления, а также полицейские станы ... с обозначением места их нахождения. Киев : Изд-во Т-ва Л. М. Фиш, 1913. 196 с.
-

Benitskiy A. S. Administrative-territorial and legal organization of Ukrainian military settlements in the 19th century in Luhansk region

The paper identifies the reasons that led to the formation of military settlements at the beginning of the 19th century in Ukraine. The impact of the Arakcheev reforms on the structure of Ukrainian communities that came under the jurisdiction of the military department is analyzed. The factors that prompted military settlers to commit acts of disobedience, which sometimes turned into open rebellions against the military command and government, are named. Legal consequences for military settlers-fugitives are established.

It is noted that in the Luhansk region in the 1820s. military settlements were organized. In 1837, 4 districts of the Ukrainian military settlement were created on the territory of the Kupyansk and Starobilsk counties of the Kharkiv province, where the Katerynoslav, Astrakhan, Glukhiv and Pskov cuirassier regiments were located.

Attention is paid to the stage of reforming military settlements in the process of their implementation. The administrative and territorial transformations that took place in the military settlements of the cuirassier regiments are established. The legal status of the population that found itself under the authority of the military command and was obliged to perform military service is analyzed.

Attention is paid to the peculiarities of the application of military legislation on the territory of military settlements. The structure of the governing bodies in the 1st – 4th districts of the Ukrainian military settlement is determined. The prerequisites for the liquidation of the institution of military settlements are clarified. The legal status of “southern settlers” after the abolition of military settlers in the territory of Ukraine in the 1850s and the consequences of their equating to individual peasants are considered.

Key words: *military settlements, legal status, uprising, military legislation, Starobilsky district, Kupyansky district, southern settlers.*